

MÄRKIDEGA KIVIKETAS RATTAMA TALUST¹

Arvi Haak, Tartu Linnamuuseumi arheoloog
Tõnno Jonuks, Eesti Kirjandusmuuseumi teadur
Meelis Friedenthal, Tartu Ülikooli Raamatukogu erakorraline
vanemteadur

1942. aastal toodi Suure-Jaani kihelkonnast Rattama talust Viljandi muuseumi juhuleiuana ainulaadsete märkidega kiviketas (VM 4339). Tüüpilisena paljudele üksikleidudele ei ole ka selle eseme täpne leiu- kontekst teada, kuid võib eeldada, et ketas leiti kusagilt talu lähedusest. Lisaks täpsemate leiuandmete puudumisele on ebaselge eseme funktsioon. Ilmselt 1950. aastatel valminud Viljandi muuseumi ekspositsioonis esitati eset kui „Valuvormi, mis rikutud hilisema ümbertegemisega värtna kettaks“. Hiljem on sellele pakutud teisigi otstarbeid, mis kõik lähtuvad eseme vormist – auguga kettast. Siiski ei seleta ükski neist funktsionalistlikest tõlgendustest esemele kantud ebaharilikke märke.

Kiviketas

Rattama talust pärit ese on 6,1–6,2 cm läbimõõduga ja 1,8 cm paksune domeriidist (savikast dolokivist)² ketas, mille keskel on 1,4 cm läbimõõduga auk. Ketta tagakülg (joonis 1) on lihvitud siledaks ja sellele on kantud kahe ristripatsi valuvorm. Ringjoone sees asuv ristikujutis on laienevate ja otsast nõgusate haaradega, iga haara sisemuses paikneb valuvormil lohk.

Täpset vastet sellistele rõnga sees olevatele ristidele Eestist teada ei ole. Ristihaarade nõgusad otsad on element, mida võib kohata nii hilisrauaaegsetel kui ka kesk- ja uusaegsetel ristripatsitel. Üksikuid ringi sees olevaid Malta risti kujutisega ripatseid on Eestist leitud, senistel andmetel olid sellised ripatsid kasutusel 15. sajandi teisest poolest 17. sajandini. Nende puhul näib olevat olulisem risti ümbritsevale ringile kantud tekst, nagu ühel Rakvere ordulinnuse konvendihoonest leitud eksemplaril, millel on kiri *IHESVS-VNDE-MARYA-SVNTE-ANNA* (joonis 2). Seega võib niisuguseid ripatseid vaadelda Rattama kettal

¹ Samal teemal on käesoleva kirjutise autoritel ilmumas artikkel kogumikus Muinasaja Teadus 21.

² Autorid on tänulikud Tartu Ülikooli geoloogia instituudi prof Kalle Kirsimäele kivimi määramise eest.

olevatest ristivormidest erinevana. Näib, et täpselt sellised ristripatsid, mille valmistamiseks on kasutatud käsitletava ketta ühel küljel olevaid valuvorme, pole Baltimaades levinud.

Pöörates pilgu välismaale, õnnestus kolleegide abiga selgitada välja esemeliigi tõenäoline leviku- või valmistamiskoht. Dr Stefan Krabathi (Saksi Liidumaa arheoloogiaamet) teatel valmistati selliseid rõivakau-nistusi Põhja-Saksamaa nunnakloostrites 15. sajandil või 16. sajandi esi-mesel poolel.³ Niisiis võib ristripatsi valuvormi pidada ka Rattama ketta (esialgu ilmselt suurema kiviplaadi) esmaseks kasutusfunktsiooniks.

Eseme esikülje (joonis 3) kompositsioon ei kattu tagakülje omaga, mistõttu tuleb arvata, et esikülg valmistati ajal, mil kiviplaati valuvormi-na enam ei kasutatud. Kuna domeriit ei kannata kestvate kuumutamist ja hoopiski mitte lahtist leeki, on tõenäoline, et algne valuvorm võis kuumuse käes laguneda ning muutuda kasutuskõlbmatuks. Seejärel on plaadist lõigatud ümmargune ketas, mille üks pind lihviti siledaks nii, et ümber keskel oleva augu jäeti 1–2 mm kõrgune aste. Astme ning ketta piir on ümbritsetud sisselõigatud täketest joontega, mille vahele on kantud kuni 14 erinevat sümbolit.

Tugevad kulumisjäljed viitavad sellele, et ketast kasutati palju. Väärrib eraldi märkimist, et ketta servaornament (täkete ja sälkude rida) on peaaegu maha kulunud ning servadel esineb üksikuid väljalöö-dud kildude jälgi. Seevastu nii valuvormi piirjooned kui enamik süm-bolite jooni on üsna teravad. Servade tugevam kulumisaste viitab selle-le, et ketast kanti pikka aega kas taskus, kotis või kusagil mujal. Lisaks kulumisjälgedele on kettal põlemisjäljed, kusjuures esikülg on umbes kolmandiku, tagakülg peaaegu kahe kolmandiku ulatuses tahmunud. Tõenäoliselt oli põleng juhuslik ja polnud seotud eseme kasutamisega.

Teist sellise vormi ja märkidega eset Eesti arheoloogilises ja etno-graafilises materjalis sinise artikli autoritele teada ei ole. Rattama ketta-ga vormilt sarnastele värtnaketradele on ornamendi kõrval vahel samuti kantud sümboltähendusega märke. Värtnaketradel olevad märgid on aga enamasti üksikud ning tegemist on teistsuguse stiili ja tunduvalt abstraktsemate märkidega, mille puhul on tõenäolisim tõlgendus oma-nikukuuluvuse sümbol. Neid leidub sageli ka võrguraskustel: üks selli-ne on leitud Viljandimaalt Vaiblast (joonis 4). Kirjatud ja kaunistatud värtnaketri on teada enamgi, sporaadiliselt alates eelrooma rauaajast keskajani (vt lähemalt Vedru 1999), kuid neile kantud ornamendi ei ole võimalik siduda tähenduslike märkidega. Samuti näib märkidega

³ Autorid tänavad Erki Russowit (TLÜ AI) info vahendamise eest.

Joonis 1. Rattama talust leitud ketta tagakülg.

Joonis 2. Ristripats Rakverest (RM 3666/A 75: 165).

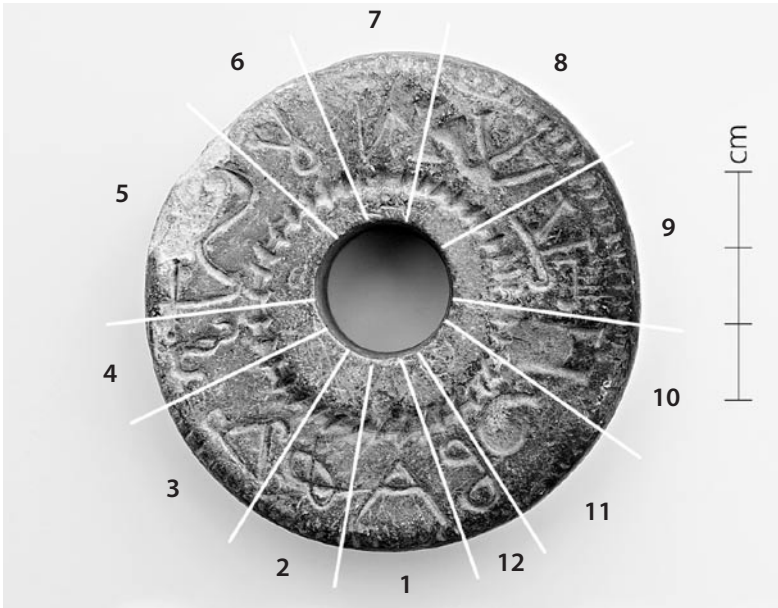
värtnaketrade dateering kuuluvat enamasti keskaega ning Rattama ketta märkide tegemise ajaks näib see traditsioon olevat kadunud.

Eluloo poolest sarnaneb Rattama kettaga Inglismaalt Dunkeldist leitud tinast 13. sajandi paavstibulla, millele on hiljem sisse tehtud auk ning mida seejärel kasutati värtnakedrana (Gilchrist 2008, 131). Mitu uurimust osutab värtnaketrade tihedale seotusele maagiaga, kus seostuvad naiselikkus, surm ja taassünd (vt Berggren 1993; Price 2002; Heide 2006). Samas on osutatud sellele, et maagiliselt kasutatud ümmargustel esemetel on tihti keskel auk, ilma et neid oleks kasutatud värtnaketradena (vt Elworthy 1903; Gilchrist 2008, 135 ja seal viidatud kirjanudus). Ilmselt on ka Rattama talust leitud eseme puhul mõistlik loobuda funktsionaalsest tõlgendusest, mille järgi tuleks auguga ümmargust eset pidada ilmingimata värtnakedraks. Selliste esemete analoogina võiks vaadata Skandinaavia sirgete sau-kalendrite e *primstavide* kõrval kasutatud ringikujuliselt paigutatud märkidega kalendreid (Stigell 1974, joonis 5: 1), mis on käsitletava esemega väliselt väga sarnased.

Oletatav leiukontekst

Rattama talu, kust ketas on pärit ning mille lähedusest see arvata-vasti leiti, asub aja- ja usundilooliselt põnevas piirkonnas. Varasemad ajalookäsitlused seostavad talu ja selle kõrval olevat Risti kabelit Madisepäeva lahinguga (Pabst 1867; Reiman 1909, 372; Luiga 1921; Vassar 1968; vt nii Madi kalme kui kogu uurimispiirkonna pärimuslikust kajastamisest ja vanemast uurimisloost Västrik 2002 ja seal viidatud kirjandus). Talu läheduses paikneb 11. sajandi teise poolde kuni 13. sajandi algusesse dateeritud Madi kivikalme, mis mitme rahvusromantilise tõlgenduse kohaselt rajati Madisepäeva lahingus hukku-nud Eesti võitlejatele ning kuhu muu hulgas olevat maetud ka sõjapealikuna tuntud Lembitu (Luiga 1921; Madi kalme arheoloogilise uuri-mise kohta vt Konsa 2003). Ehkki kalme seos Lembitu ja Madisepäeva lahinguga on juba ammu kahtluse alla seatud (vt Selirand & Tõnisson 1963, 202 jj), on paiga olulisus kohalikus maastikus ja eriti kohalikus ajalookäsitluses jäänud püsima.

Samalaadne tugeva mentaalse laenguga paik asub Rattama talu maa-del, kus paikneb oletatav ohverdamiskoht Tammemägi. Muu ohverda-mistraditsiooni kõrval on Tammemäe kohta teada rahvusromantiline pärimus, mille järgi käinud muinasaja vanemad seal nõu pidamas, ning

Joonis 3. Rattama talust leitud ketta esikülg. Kirjeldused on toodud, võttes eelduseks, et märke tuleks vaadata väljast sissepoole (baasjoon asub kiviketta välisserval) (Liungman 2004, 193, 304, 341, 142, 57, 144, 462, 425, 451, 342). Toodud nimekirjas on küsimärkidega tähistatud need, mille vastet ei õnnestunud üldse leida või kui märk kivil sarnanes üldkasutatavatega vaid kaudselt. 1 – tuli [?], õhk [?]; 2 – ?; 3 – yod, kof [?], flogiston [?]; 4 – paragrahv [?]; 5 – ?; 6 – jää; 7 – ?; 8 – ?; 9 – olümpiline vaim [?]; 10 – kaksikud [?] (kuna märgi alumine osa on ära murdunud, ei ole võimalik oletada, kas siin oli püstkriipsude vahel üks horisontaaljoon või kaks horisontaaljoont); 11 – retort [?]; 12 – kaalud, sublimatsioon [?].

Joonis 4. Vaiblast leitud võrguraskus (TÜ 435).

mõne teate järgi olevat pealik Lembitu maetud Tammemäele (RKM I 23, 142/6 < Suure-Jaani khk, Pärsti – Mihkel Tilk (1987)). Ilmselt peab sama kohta silmas ka Jaan Jung, kelle järgi on Rattama talu maadel olnud linnamägi (1898, 113).

Kindlamat infot nende objektide kasutamise kohta kesk- ja varauusaajal siiski pole. Tammemäelt pole teada mingeid inimtegevusele viitavaid leide ning ohverdamiskoha tähendus ongi pärit vaid dateerimatust rahvapärimusest. Madi kalme noorim leid on Kölni pennist (Heinrich I, 1226–38) tehtud ripats, mis võis sattuda kalmesse juba sel ajal, mil kohta matmiseks enam ei kasutatud (Konsa 2003, 126). Seega puuduvad meil kindlad tõendid nende muististe varauusaegse kasutuse kohta, ehkki ei saa välistada nende rolli 17. ja 18. sajandi mentaalsel maastikul.

Usundiliselt ilmselt olulisim mälestis ümbruskonnas on siiski varemets Risti kabel. Selle kajastamist rahvaluules on põhjalikumalt analüüsinud Veinika Västriku (2002) ning seetõttu siinkohal seda lähemalt ei käsitleta. Siiski väärivad Rattama ketta kontekstis äramärkimist mõningad seigad. Koos Viru-Nigula Sõja-Maarja kabeliga on Risti kabel üks vanemaid ja enim tsiteeritud näiteid maarahva paganlikest ohvrikohtadest. Risti kabeli (rahvapärimuses tihti nimetatud ka kirikuks) ümber toimunud paganlike ohvrirituaale kirjeldab A. W. Hupel (1774, 154j). Tema järgi kogunesid kohalikud talupojad üheksa päeva pärast jüripäeva kabeli ümber. Tehtud löke, millesse visatud ohvriks lõnga, villa, leiba, raha jms, ning pandud vahakujakesi kabeli aknaniššidesse. Samuti mainib Hupel pidustusi, millega kaasnenud alasti tantsimine ümber kabeli ja teisi „sündsusetusi“. Kirjeldusi ohverdamisest Risti kabelis kohtab läbi 19. sajandi (Dehn 1837, Jung 1898) ning ka 20. sajandil on kabel säilitanud oma olulisuse kohalike inimeste silmis.

Lisaks kirjalikest allikatest teada olevale ning rahvaluulekogudesse talletatud teadetele annavad kabelis aset leidnud ohvritoomisest tunnistust arheoloogiliste uuringute andmed. Risti kabelis kaevamisi juhatanud Henn Moora seostas ohverdamisega nii varemete vahelt leitud münte kui tuleasemeid, millest ühes olid Johann III Tallinna hõbekilling ning Karl XI 1/6 vasköör (1666) (Moora 1971, 11). Kabelist leitud 99 mündi hulgas leidis kümme koolutatud või keskelt murdunud hõbemünti, mida nende erilise käsitsusviisi kaudu võib seostada mingi rituaali ja ohverdamisega. Traditsioonilise käsitluse järgi, mis toetub kontseptsioonile eesti rahvausundist kui muinasaegse usundi edasikestmisest, on mündileide kabeliasemelt tõlgendatud muinasaegsete ohvrikommete kajastustena (nt Selirand & Tõnisson 1963, 200).

Inglismaal, kus kesk- ja uusaegse religiooni kohta leidub kirjalikke andmeid rohkem, on samasuguseid kokkumurtud münte leitud nii haapanustena kui pühakohtadest. Müntide painutamine ja murdmine on olnud palverännutootuse märk ning kirjelduste järgi oli seda tehtud tootuse andmise ajal (Gilchrist 2008, 135 ja seal viidatud kirjandus). Võimalik, et samalaadsete palverännule minemise või muu tootuse märkidena tuleb tõlgendada ka Eesti keskaegsete kabelite lähedusest leitud nii painutatud ja murtud kui terveid münte. Ka Adam Olearius kasutab 1630. aastate olustikku kajastavas reisikirjas Viru-Nigula kabelis toimunud maarahva pidustuste kirjeldamisel mõistet „mittesakslaste palverännakud“ (Olearius 1996, 122). Samuti on Vanamõisa Risti kabelit palverännakutega seostanud Aldur Vunk (2005, 288–292).

Palverännutraditsiooni jätkumist protestantlikul perioodil võib seostada rahvaliku tõlgendusega ametlikust kristlusest, kus katoliiklikke kombeid edasi täideti ning millega seondus ilmselt hulk teisigi ametlikku kristlusesse mittekuuluvaid fenomene. Sellele viitab ka Hupeli kirjeldus Risti kabeli juures katoliiklikul püha risti päeval (2. mail) peetud ebajumalateenistusest. Iseküsimus on, kas see oli ainus päev kabeli (varemete) juurde tulekuks või käidi seal ka muul ajal. Arvestades, et kabelist leitud 99 mündist vaid 2 on leitud tuleasemest, on tõenäoline, et kabelivaremed võisid olla palverännu sihtpunkt ka teistel päevadel, ehkki püha risti päev võis olla kõige olulisem.

Kui senised andmed Risti kabeli kohta kokku võtta, saame järgmise pildi. Eeldatavasti 15. sajandi kolmandal veerandil (Altho 1995, 153–155) ehitatud ja 1481. aastal esmamainitud (LGU I, 548) Risti kabel kuulus Viljandi ordulinnusele ning seal peeti keskajal teenistust vaid kord aastas ristileidmise päeval. Vähemalt esitab olukorda sellisena 1599. aasta Poola revisjon (Viljandi linn 1999, 116).⁴ Regulaarsed katoliiklikud teenistused, mida korraldas ilmselt kabeli omanik, st Viljandi ordulinnus, lakkasid Risti kabelis tõenäoliselt Liivi sõja ajal. 1599. aastaks on teenistused lõppenud, kuid kabel veel ilmselt hoolitsetud. Alles 18. sajandi lõpul võib rääkida varemeisse jäänud kabelist (Dehn 1836). Kabelist leitud müntidest 23 on vermitud Liivi sõja ajal ning võib oletada, et toona algas ka ohverdamine⁵, tõenäoliselt seoses palverännaku-

---

⁴ Viies kirikuke on kivist, laega, katusega, Vanamõisa külas, kuulus ammu-
sest ajast linnusele, praegu pan Lukasz Kinski, soldati, omanduses, Kuninga
pühaks mälestuseks eluaegseks kasutamiseks. Korra aastas peeti seal missa
pro festo inventionis Sanctae Crucis, kust võttis osa väga palju inimesi.

⁵ Kabelist leiti ka kolm Liivi sõja eelset münti, kuid nende seos teiste mün-
tidega samalaadse deponeeringu või ohverdamisega ei ole kindel.

tega. On usutav, et selliseid palverände tehti ka varem, kuid muutunud üldisema konteksti tõttu on need arheoloogilises leiumaterjalis nüüd jälgitavad. Ehkki Paul Johanseni teatel (1955, 130) peeti kabelis 1630.–1650. aastatel luterlikke teenistusi, pole palverännud katkenud ja ilmselt omandas kabel rahvausundis maagilise tähendusvälja. Kirjalikes allikates mainitakse 1668. aastal ohverdamisi ning 18. sajandist pärinevad kirjeldused ristileidmise päeval peetud ebajumalateenistustest. Seega on hiljemalt 17. sajandil katoliikliku taustaga palverännutraditsioonile lisandunud rahvaliku tõlgendusega maagilisi praktikaid, millega seonduvad ka Hupeli mainitud vahakujukesed. Ilmselt kaotas kabel suurema tähtsuse palverännu- ja maagilise kohana pärast 1812. aastat, mil varemehid lõhuti. Märkimisväärne on ka J. Jungi esitatud kirjeldus, et rahvatraditsioonis on Risti kabeli varemehete lammutamise eestvedajate, leitnant Gerneti ja pastor Schnelli surma põhjuseks peetud karistust varemehete lõhkumise ja pühakoha rüvetamise eest (Jung 1898, 220). Ilmselt säilitas paik aga olulisuse.

Piirkonna teistest muististest 17. ja 18. sajandil teateid ei ole. Rootsi katastrikaart (EAA 308-2-200) näitab talukohta nii ligikaudu Risti kabeli kui nüüdse Rattama talu asukohal, kuid kaardikirjeldusraamat pole paraku säilinud. Samuti pole kaardil mingit märget kabeli kohta. Rattama talu maalt on 1998. aastal leitud ka muinasaja lõppu ja kesk-aega kuuluv asulakoht (TÜ 673).

Märgid

Rattama talu maalt leitud ketta muudavad intrigeerivaks Eestis ainulaadsed märgid. Kiviketta esiküljele on kraabitud 11–14 sümbolit. Ebakindlus arvus tuleneb asjaolust, et vähemalt kaks sümbolit näivad koosnevat mitmest elemendist ja sümbolite koguarv muutub olenevalt sellest, kas neid pidada kokkukuuluvaks või mitte. Alljärgnevas on sümbolid käsitlemise lihtsustamiseks jaotatud 12-ks (joonis 3), eeldades, et see on arv, mida sümbolite kivvi uuristaja võis silmas pidada. Seda arvu toetab ka ketta üldine kompositsioon, kus sümbolid on esitatud üsna ühtlase vahemaaga. Vaid 7. ja 8. sümboli juures esineb ülekatte (lugedes sealjuures üheksandat komposiitsümboliks). Rist (nn Saksa või Malta tüüpi rist), mille praegu võib leida 7. ja 8. sümboli vahelt, näib olevat hiljem lõigatud ja see katab osaliselt kõrval olevaid märke.

Märkide identifitseerimine on kindlasti ebamäärane ning päris üksüheseid vasteid ei ole enamikule neist võimalik leida, sest esoteeri-

lised sümbolid on universaalsed ja läbi sajandeid kestnud kasutuse iga kord taasinterpreteeritavad. Kui üritada teha oletusi kettal toodud sümbolite kohta, siis esmapilgul näib, et tegemist on veidi kohmaka teostuse ning kohati liigagi vaba mõttelennu tulemusena esitatud sodiaagiga. Sellele näib viitavat nii sümbolite (oletatav) arv kui ka mitme kujundi teatav sarnasus astroloogiliste märkidega.

Sodiaaki kasutati amulettidel kaitsva ja inimese saatust suunava eesmärgiga juba antiikajal ning see traditsioon jätkus, hoolimata sellest, et niisuguste märkide kasutamist püüti varakeskajal ära keelata (Anderson 1979, 41–42).⁶ Niisiis võiks arvata, et algul sodiaaki kujutanud kettale lisas hilisem omanik kindluse mõttes veel risti ja kasutas seda üldise kaitsemaagilise amuletina (vrđl Elworthy 1903, 17).

Ometigi oleks selline seletus Rattama kettale mõnevõrra problemaatiline. Nimelt ei paikne toodud (äratuntavad) märgid astroloogilise aasta järjestuses (*aries* [jäär] ♈, *taurus* [sõnn] ♉, *gemini* [kaksikud] ♊, *cancer* [vähk] ♋, *leo* [lõvi] ♌, *virgo* [neitsi] ♍, *libra* [kaalud] ♎, *scorpio* [skorpion] ♏, *sagittarius* [ambur] ♐, *capricorn* [kaljukits] ♑, *aquarius* [veevalaja] ♒, *pisces* [kalad] ♓). Teiseks tuleb sümbolite ülesehituses teha sedavõrd palju mööndusi, et nende sodiaagimärkideks pidamine muutub kaheldavaks. Niisiis on edasise arutelu aluseks võetud oletus, et kõnealused märgid ei ole ebaõnnestunult esitatud sodiaak ja need sümbolid on täiesti teadlikult just sellisteks kujundatud. Sellest lähtuvalt võib need paigutada juba alates 13. sajandist Euroopas *Liber juratuse* ja teiste sellesarnaste maagiliste raamatute toel levima hakanud „Saalomonipitsatite“ traditsiooni (Butler 1998, 47). Pitsatiteks saab neid pidada muidugi vaid metafoorselt, sest enamik neist ei olnud mõeldudki mingisse materjali jäljendit vajutama ning pitseerisid vaid sümboolselt. Võttes eelduseks, et kettale oli kantud esialgu 12 sümbolit, võib arvata, et need on seotud taevamaagiaga. Sellega seonduvad eelkõige astroloogilised, inglite ja (õhu)vaimude sidumiseks ja suunamiseks mõeldud pitsatid, mis pidid kindlustama selle kasutajale teatud hüvesid. Selle üle, millised need hüved võisid olla, võib vaid spekuloida, sest ühtegi täpselt samasuguse märkide jadaga amuletti artikli auto-

⁶ Tõenäoliselt on kiriku vaenuliku suhtumise taga sodiaagi varasem seostamine paganlike jumalate ja tavadega. Kõrgkeskajaks oli selline seos aga kadunud ning sodiaagisümboleid ja astroloogiat ei peetud enam kunagise paganluse jäänukiks.

rid ei tea. Võrdlemisi samasuguseid märke leidub aga maagilistel amulettidel rohkesti juba alates antiikajast (nn *characteres* või *signacula*; vt Kelsey Museum of Archaeology, 26119) ja see traditsioon jätkub läbi kesk- ja varauusaja 21. sajandi alguse *new-age*'i esoteerilise maagiani välja. Visuaalselt sarnanevad Rattama kivi sümbolid eelkõige Heinrich Cornelius Agrippa *De occulta philosophia libri tres* (1533) ning anonüümsetes *Clavis Salomonis* ja *Clavicula Salomonis* (1686) esitatud märkidega (joonis 5) (Mathers & Crowley 2008, 20–57, 70). Sel kombel saaks Rattama ketta sümbolid dateerida kõige varem 16. sajandisse, tõenäoline aga on siiski nende hilisem päritolu. Millisesse aega tuleks neid täpselt paigutada, jääb selgusetuks, sest nagu öeldud, kasutati sarnast (või ligilähedast) sümboolikat läbi mitme sajandi. Ometigi on huvitav, et selline ese, millel igal juhul leidub kokkupuude Euroopa maagiliste traditsioonidega, on jõudnud Eestisse.

Kuni 17. sajandini olid (naturaal)maagiliste ja esoteeriliste huvidega sageli just tollaegse teaduse ja meditsiini tipud (nt Giordano Bruno, Isaac Newton, Athanasius Kircher). Hiljem hermeetilised⁷ ja kabalistlikud kunstid marginaliseerusid, kuid veel 20. sajandil leidis alkeemia traditsioone tõsiselt võtvaid teadlasi (nt Carl Gustav Jung).

Joonis 5. Kurjade vaimude sulgemise pitser e Saalomoni pitser (*Clavicula Salomonis* 1686).

⁷ Hermetitsism on hilisantiigi esoteerilistele tekstidele tuginev filosoofilis-religioosne õpetus, mis on nime saanud (müütilise) Hermes Trismegistuse järgi. Temale on omistatud ka nn hermeetilise korpuse põhilised kirjutised, mida arvati kuni 17. sajandini pärinevat Vana-Egiptuse aegadest. Levima hakkas hermetitsism Euroopa humanistide hulgas alates 15. sajandist peamiselt Marsilio Ficino tehtud tõlgete toel.

Vähemharitute ja lihtrahva seas oli usk kurja silma ja maagia toimesse kinnistunud, olles eriti tugev traditsiooniliselt ebauskllike ametite pidajate, näiteks meremeeste ja sõdurite hulgas. 17.–18. sajandist alates said need uskumused kirjaoskuse suurema leviku ja trükitud maagiliste raamatute suhtelise kättesaadavuse tõttu ka kirjaliku toe.

Kokkuvõte

Rattama kettale kantud sümbolite ebaselgest dateeringust hoolimata on kõige tõenäolisem paigutada need uusaja konteksti, ilmselt 17.–18. sajandisse. Kes oli sellise ketta omanik, jääb samuti kindlama vastuseta. Suure tõenäosusega ei kuulunud selliste märkidega ketas mõnele kohalikule talupojale. Eesti etnograafiliste maagiliste esemete hulgas ei ole niisugused sümbolid levinud ja maagilistel eesmärkidel on kasutatud pigem ebaselge päritolu või eksootilise kujuga esemeid (nt fossiilid, kivikirved jm). Komplitseeritud sümboolikaga kirjamine viitab hoopis teistsuguse sotsiaalse rühma uskumustele. Ühe võimalusena tuleb arvestada 1599. aasta Poola revisjoni andmeid, mille järgi kuulus Risti kabel soldat pan Lukasz Kinskile (Viljandi linn 1999, 116). Võimalik, et mõnele sõdurile rendile või päriseks antud maa-
valdusega tulebki seostada sellist Eesti kontekstis võõrast, kuid laiemasse Euroopa uusaja maagiatraditsiooni sobivat eset. Nagu juba mainitud, võib maagilisi esemeid tihti seostada traditsiooniliselt ebauskllike elualade esindajatega nagu meremehed ja sõdurid. Hea näite sellest pakub 1870. aasta Saksa-Prantsuse sõda, kus sõdurid otsisid apteegid tühjaks „piksenooltest“⁸, et kaitsta end kuulide eest (Holtorf 2007). Nii ongi tõenäoline, et Rattama talu maadelt leitud ketas on Eestisse jõudnud mõne palgasõduri kotis. Selline oletus pakub ka mõningase tõlgendusvõimaluse märkide endi kohta. Nagu rõhutatud, ei või märgijada, hoolimata esmamuljest, seostada kitsalt vaid sodiaagisümbolitega. Märgid on ilmselgelt laiema maagilise taustaga ning nende funktsiooniks võibki pidada sõjamehele kaitse pakkumist, eriti kui arvestada märkide tõenäolist seotust taevamaagiaga. Nii tulekski Rattama ketast pidada ilmselt esialgu Põhja-Saksamaal 15.-16. sajandil kasutatud valu-

---

⁸ Taevast langenud ja välgulöögi kehatuseks olnud piksenoolteks on peetud silmatorkava kuju ja välimusega kive, muu hulgas fossiile ja inimeste valmistatud kiviesemeid. Need olid hinnatud mitmesugustes maagilistes toimingutes ning neile omistati kaitsvaid omadusi.

vormiks, mida hiljem, ilmselt 17.-18. sajandil, kasutati kaitsemaagilise amuleti valmistamiseks. Võimalik, et siinjuures mängis rolli ka esemel juba algul olnud ristripatsi kujutis, mis võidi samuti kaasata amuleti märgisümbollikasse.

Tänuavaldused

Artikli tarvis tehtud uurimistööd on osaliselt toetanud sihtfinantseeritavad teemad SF0180040s08 ja SF0030181s08.

KIRJANDUS

- Agrippa, H. C. 1533.** *De occulta philosophia libri tres*. Köln: Soter.
- Altoa, K. 1995.** Lõuna-Eesti arhitektuur 15. saj. – 16. saj. I poolel. Tartu. (Tartu Ülikoolis kaitstud magistratöö käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.)
- Anderson, J. C. 1979.** A Polygonal Ring with Signs of the Zodiac. – *Gesta*, 18: 1, 39–46.
- Berggren, K. 1993.** Spindle Whorls: their Symbolism in the Villanovan Cemetery of Quattro Fontanili, Veii. – *Current Swedish Archaeology*, vol. 1, 7–24.
- Butler, E. M. 1998.** *Ritual Magic*. Pennsylvania. State University Press.
- Dehn, 1836.** Zur geschichte der Gross-St.-Johannis'schen Kirche in Livland. – *Das Inland*, 45, 742–745.
- Dehn, 1837.** Von einigen aus der heidnischen Zeit herrührenden Opfern der Ehsten. Von einer Kreuzkirche. – *Das Inland*, 16, 268–270.
- Elworthy, F. T. 1903.** On Perforated Stone Amulets. – *Man*, 3, 17–20
- Gilchrist, R. 2008.** Magic for the Dead? The Archaeology of Magic in Later Medieval Burials. – *Medieval Archaeology*, 52, 119–159.
- Heide, E. 2006.** Spinning seiðr. – Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions. (Eds by A. Andrén, K. Jennbert, C. Raudvere.) Nordic Academy Press, 164–170.
- Holtorf, C. 2007.** *Monumental Past: The Life-histories of Megalithic Monuments in Mecklenburg-Vorpommern (Germany)*. Electronic monograph. University of Toronto: Centre for Instructional Technology (kättesaadav <https://tspace.library.utoronto.ca/citd/holtorf/0.1.html>).
- Hupel, A. W. 1774.** *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Band I. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Riga.

- Johansen, P. 1955.** Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. Werk und Wirkung Bernhards II. Zur Lippe im Ostseeraum. – Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Münster, 95–160.
- Jung, J. 1898.** Muinasaja teadus Eestlaste maalt, II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. Jurjew.
- Kelsey Museum of Archaeology 26119** (kättesaadav <http://www.lib.umich.edu/pap/exhibits/magic/def1.display.html#no.32>).
- Konsa, M. 2003.** Eesti hilisrauaaja matmiskommete ning ühiskonna kajastusi Madi kivivarekalmistus. – Arheoloogiga Läänemeremaades. Uurimusi Jüri Seliranna auks (Muinasaja Teadus, 13.) Tallinn, 119–142.
- LGU = Livländische Güterurkunden, I. Riga 1908.**
- Liungman, C. G. 2004.** Symbols: encyclopedia of western signs and ideograms. HME Media Stockholm.
- Luiga, J. 1921.** Rattama kalmed. Lembitu maleva hauad 1217. aasta lahinguväljal. – Eesti Kirjandus 3, 65–71.
- Mathers, S. L. M. & Crowley, E. A. 2008.** The Lesser Key of Solomon (kättesaadav: www.forgottenbooks.org).
- Moora, H. 1971.** Aruane arheoloogilistest kaevamistest Risti kiriku varemetes 1. juulist kuni 29. juulini 1971. aastal (käsikiri Viljandi Muuseumis).
- Olearius, A. 1996.** Uus Pärsia reisikiri. Tallinn.
- Pabst, E. 1867.** Heinrichs von Lettland Livländische Chronik. Tallinn.
- Price, N. 2002.** The Viking Way: Religion and war in late Iron Age Scandinavia (Aun, 31.) Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.
- Reiman, W. 1909.** Eesti kohanimed, II. Paala. – Eesti kirjandus, 10, 369–372; 11, 401–407.
- Selirand, J. & Tõnisson, E. 1963.** Madisepäeva lahingu jälgi otsimas. – Läbi aastatuhandete. Tallinn, 198–206.
- Stigell, A.-L. 1974.** Kyrkans tecken och årets gång. Tideräkningen och Finlands primitiva medeltidsmålningar (Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikauskirja, 77). Helsingfors.
- Vassar, A. 1968.** Madisepäeva lahing. – Kui Lembitu kutsus. Tallinn, 53–96.
- Vedru, G. 1999.** Värtnakedrad Eesti arheoloogilises leiumaterjalis. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 3: 2, 91–114.
- Viljandi linn 1999 = Viljandi linn 1599.** aastal. Poola keelest tõlkinud K. Vabamäe, kommentaarid K. Altoa. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 1998. Viljandi, 114–153.

Vunk, A. 2005. Jeesus läks maale kõndimaie. Ristisõjad ja palverännakud Eesti keskajal. Tallinn.

Västriku, V. 2002. Risti kabeliga seotud pärimus 18. sajandist tänapäevani. – Lemmeleht. Pro Folkloristica IX (kättesaadav: <http://www.folklore.ee/rl/era/nt/PF9/vastrik.htm>)

LÜHENDID

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

RKM – Riiklik Kirjandusmuuseum (Eesti Kirjandusmuuseum)

RM – Rakvere Muuseum / SA Virumaa Muuseumid

TLÜ AI – Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut

TÜ – Tartu Ülikooli arheoloogiakogu

VM – Viljandi Muuseum

A STONE DISK WITH MARKS FROM RATTAMA FARM

Arvi Haak, Tõnno Jonuks, Meelis Friedenthal

In 1942 a dolorite disk was brought to the Viljandi county museum. On one side there are two marks of the mould of a cross pendant and we may consider this to be the first function of the item. It is likely that the mould was in use somewhere in North Germany since this kind of crosses has never been found in Estonia. Sometime later the original piece of stone has been shaped into a disk and 11–14 symbols have been carved on it. There are no analogies to these symbols in Estonia neither in archaeological nor in ethnographic material. Based on the disk form it has been suggested that the item may have been used as a spindle whorl, flywheel of a borer etc. These interpretations however do not explain the symbols. It is likely that the item has been originally made as an amulet. Many amulets also have the form of a disk with a hole in it but have never been used in utilitarian contexts. On the first glance the signs do resemble zodiac signs but it has probably not been the case. The symbols of the disk can most likely be connected with heavenly magic (angels and other spirits) and the whole composition should be understood as a seal to bind and force supernatural beings. Such a magic was widespread in Early Modern Age Europe and it is likely that the disk from Rattama farm can be connected with protective magic to assure luck and protection to its bearer.

The find context is also interesting. Although the disk is a stray find and can not be connected with any archaeological object, it is noteworthy that there are ruins of a medieval chapel in the immediate vicinity of the pos-

sible find place. The chapel has been demolished in the end of 18th century according to the order of local clerics. Reason for this was to stop local peasants from gathering and holding superstitious rituals. It is most likely that these rituals were the remains of an older catholic pilgrimage tradition which were still carried on in Lutheran context until the early 19th century. There are many records about locals leaving bread, yarn and coins to the chapel as offerings. 99 coins have been found during the excavation from the chapel site of which ten are folded or broken. It is likely that most of the coins found from the chapel can be the tokens left at the chapel site as a sign of the successful completion of a pilgrimage (or its local interpretation).

It is difficult to say who the owner of the disk found from Rattama farm was. It is known that in 1599 the chapel was rented out to a Polish soldier. Professional soldiers as a traditionally superstitious group have often used protective amulets. As a pure speculation it can be suggested that either a foreign soldier or a soldier who has fought somewhere in Europe was the owner of the chapel (or a farm nearby) sometime in the 17th or early 18th century. Such a person would be the most likely candidate responsible for bringing along this 'strange' object.